

„A czy znasz Ty, bracie młody, Twoje ziemie, Twoje wody?”

Geografia historyczna ziem polskich

Zygmunt Gloger, Wacław Nałkowski, Eugeniusz Romer, Władysław Semkowicz, Maria Kiełczewska, Karol Buczek, Jan Natanson-Leski, Andrzej Piskozub – badacze geografii historycznej Polski czynni w ostatnich dwu stuleciach zgodnie definiowali ziemie polskie jako obszar objęty dorzeczami Wisły i Odry. W roku zjazdu gnieźnieńskiego Bolesław I Chrobry władał terytorium o zbliżonym zasięgu. Podobny kształt miało państwo Bolesława III Krzywoustego u progu rozbitcia dzielnicowego. Po rozbiu dzielnicowym Królestwo Polskie, zajmując Ruś Halicką, zmieniło swój zasięg przestrzenny. Za Jagiellonów związek z Wielkim Księstwem Litewskim przesunął naszą aktywność na pomost bałtycko-czarnomorski. Po I wojnie światowej Odrodzona Polska częściowo zachowała obecność w przestrzeni Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Terytorium współczesnej Polski, gdyby odjąć od niego obecne województwa warmińsko-mazurskie i podlaskie, w zasadzie pokrywa się z obszarem państwa w roku zjazdu gnieźnieńskiego i w roku wydania testamentu Bolesława III Krzywoustego.

Państwo Piastów uformowane pod koniec X wieku składało się z wielu obszarów plemiennych. Rozwój organizacji kościelnej na ziemiach polskich, przebiegający od X do XII wieku, określił zasięg terytorialny metropolii gnieźnieńskiej i poszczególnych diecezji. Z kolei rozbiu dzielnicowe utrwaliło wewnętrzne granice polityczne i administracyjne. Oba procesy odsłoniły pierwotne podziały terytorialne władztwa Piastów. Stanisław Smolka, w pracy poświęconej Mieszkowi III Staremu i jego czasom, wskazał, na gruncie literatury historycznej, cztery zasadnicze dzielnice Polski: Wielkopolską, Małopolską, Śląsk oraz Mazowsze, a także pozostające w związku z nimi dwie dzielnice pomorskie: Pomorze Gdańskie i Pomorze Zachodnie. Wszyscy badacze geografii historycznej zgodnie zwracali uwagę na powiązanie tych dzielnic i struktur osadniczych z układem sieci rzecznej. Bez rozpoznania hydrografii ziem polskich i wskazania działów wód nie sposób studiować zmian polskiej przestrzeni w ujęciu historycznym.

Wisła i Odra oraz ich dorzecza były niczym osie dla poszczególnych dzielnic. Granice między terytoriami plemiennymi stanowiły działy wodne, nie zdarzało się by wyznaczały je rzeki. Podobnie granice między dzielnicami ziem polskich przebiegały wzdłuż wododziałów. Posłużmy się przykładami: granicę śląsko-małopolską wyznaczał dział wód górnej Wisły i Odry; pogranicze wielkopolsko-śląskie przebiegało wzdłuż wododziału Obry i Baryczy; na pograniczu wielkopolsko-małopolskim znalazły się ziemie łączycka i sieradzka – obie leżące w dziale wód Warty i Pilicy; pogranicze wielkopolsko-mazowieckie stanowiły Kujawy w wododziale Wisły i Noteci; z kolei granicę małopolsko-mazowiecką wyznaczały rozlewiska i bagna ujścia Pilicy i Radomki do Wisły. System rzeczny zapewniał spójność hydrograficzną i komunikacyjną lesistej pierwotnie przestrzeni, przesądzał o układzie sieci osadniczej i o przebiegu szlaków handlowych oraz wiązał ziemie polskie z Bałtykiem, w którego zlewisku i dziś pozostaje 99,7% powierzchni kraju.

Warunki geograficzne uczyniły Wielkopolskę rdzeniem państwowości polskiej. Dzielnica obejmuje dorzecze Warty i pozostaje w systemie rzeczny Odry. Kraina nad Wartą wraz z ziemiami położonymi wokół niej, między Odrą, Wisłą i Notecią, stanowiła bezpieczną przestrzeń, trudną do zdobycia spoza linii tych rzek. Odra czyniła Wielkopolskę niedostępną od południa. W średniowieczu jedynie odrzańskie przeprawy pod Głogowem i Wrocławiem otwierały drogę ku Poznaniowi i Gnieźnie. Pradolina Noteci stanowiła linię nie do sforsowania i chroniła obszar macierzysty od północy. Od wschodu Wielkopolska – wraz z Kujawami, ziemią łączycką i ziemią sieradzką, południowo-zachodnim

Mazowszem oraz znaczną częścią Małopolski – pozostawała bezpieczna za linią środkowego biegu Wisły. Przed potopem szwedzkim tylko nielicznym najeźdźcom udało się przeniknąć w obszar rdzeniowy państwowości polskiej – Brzetysławowi czeskiemu, cesarzowi Fryderykowi I Barbarossie oraz Mongołom podczas pierwszego ich najazdu na Polskę.

Wielkopolska odgrywała kluczową rolę za panowania trzech pierwszych Piastów, zaś Gniezno przez wiele stuleci pozostawało centrum polskiej prowincji kościelnej. W okresie rozbitcia rozpadła się przejściowo na dwa księstwa: poznańskie i kaliskie. Ślady tego podziału zachowały się w okresie staropolskim (województwa: poznańskie i kaliskie). Wraz z Małopolską stanowiła kościć Korony Królestwa Polskiego. Do wielkopolskiej prowincji Korony zaliczano: ziemię sieradzką, łęczycką, Kujawy, Mazowsze oraz Prusy Królewskie. W wyniku rozbiorów dzielnica znalazła się w całości w Królestwie Pruskim. Na mocy traktatu w Tylży pozostawała w Księstwie Warszawskim, by po kongresie wiedeńskim ulec podziałowi. Poznańskie przypadło Prusom, a po 1871 roku znalazło się w Cesarstwie Niemieckim. Kaliskie zaś weszło w skład Królestwa Polskiego i tym samym stanowiło najdalej na zachód wysuniętą część Imperium Rosyjskiego. Podziałowi Wielkopolski położyło kres Odrodzenie Rzeczypospolitej w 1918 r.

Małopolska przejęła już w XI wieku funkcje centrum politycznego państwa Piastów. Dzielnica położona w dorzeczu górnej i środkowej Wisły, opierająca się o Karpaty, stanowiła doskonałe zaplecze dla aktywności politycznej Piastów w kierunku wschodnim i południowym. Łańcuch górski oddzielał Małopolskę od Królestwa Węgierskiego. Zaś ziemie znajdujące się na wschód, zwane Grodami Czerwieńskimi, wciągały rządzących w Krakowie w relacje z Rusią Kijowską, a następnie z Rusią Halicką. Granice dzielnicy pokrywały się z zasięgiem diecezji krakowskiej erygowanej podczas zjazdu gnieźnieńskiego. W okresie rozbitcia dzielnicowego utrzymała zwartość terytorialną i rangę centrum politycznego. Małopolska (*Polonia Minor*), podobnie jak Wielkopolska (*Polonia Maior*), nosząc w swych nazwach słowo Polska (*Polonia*), stanowiły trzon państwowości dwóch ostatnich Piastów. W okresie staropolskim dzielnica dzieliła się na województwa: krakowskie, sandomierskie i lubelskie. Do małopolskiej prowincji Korony Królestwa Polskiego zaliczano nabytki ruskie Kazimierza Wielkiego, a po unii w Lublinie – całe południe Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Małopolska w wyniku rozbiorów znalazła się w monarchii Habsburgów, którzy jej południową część, wbrew polskiej tradycji, nazwali Królestwem Galicji i Lodomerii. Północną część Małopolski z Krakowem włączono w 1809 roku do Księstwa Warszawskiego. Kongres wiedeński utrwalił podział Małopolski. Ziemia lubelska i ziemia sandomierska, leżące na północ od Wisły i Sanu, przypadły Królestwu Polskiemu, czyli objął je zabór rosyjski. Tymczasem południowa część Małopolski pozostawała niezmiennie, od 1772 roku, w Austrii. W okresie niewoli narodowej wyszła z użycia właściwa nazwa dzielnicy; do części jej terytorium, na południe od górnego biegu Wisły, przyłgnęła niestety obca nazwa Galicja. Kraków przejściowo będący Wolnym Miastem, jeszcze przed Wiosną Ludów, znalazł się ponownie w państwie Habsburgów, zdystansowany jednak przez Lwów, który był stolicą Galicji. Odrodzona Rzeczypospolita miała w swym składzie całą Małopolskę. Podczas II wojny światowej dzielnica znalazła się w Generalnym Gubernatorstwie, gdy Wielkopolska została włączona do III Rzeszy.

Górna i środkowa Odra stanowi oś Śląska. Na odcinku pozbawionym lewych dopływów Odra staje się granicą ziemi lubuskiej – najdalej na północ wysuniętej, historycznej części śląskiej dzielnicy. Łańcuch górski, podobnie jak w przypadku Małopolski, stanowił południową granicę krainy. Sąsiedztwo z Księstwem, a potem Królestwem Czeskim otwierało Śląsk na wpływy cesarstwa i kultury niemieckiej w większym stopniu niż pozostałe dzielnice Polski. Kraina sąsiadowała z Małopolską i Wielkopolską. Granice wschodnią i północną wyznaczały działy wód Odry i Warty oraz Odry i Wisły.

Obszar Śląska pokrywał się z zasięgiem diecezji wrocławskiej erygowanej w 1000 roku. Postępujący od XII wieku rozpad dzielnic na wiele udzielnych księstw przesądził o marginalizacji śląskich Piastów w procesie jednoczenia kraju. Śląsk pozostawał poza Królestwem Polskim od XIV wieku. W granicach Korony znalazły się tylko jego obrzeża: ziemia wschowska, księstwo oświęcimsko-zatorskie i księstwo siewierskie. Kolejne etapy powrotu Śląska do państwowości polskiej, dopiero w XX stuleciu, wyznaczają dwie daty: 1921 i 1945.

Mazowsze przez pierwszych sześć wieków polskiej państwowości pozostawało na uboczu, albo poza nią. Leżało na północno-wschodnim krańcu władztwa Piastów, wręcz na granicy świata łacińskiego. Dzielnicą obejmowała przestrzeń rozległego dorzecza środkowej Wisły od ujścia Pilicy do ujścia Skrwy. Pierwotnie w skład krainy wchodziła też ziemia chełmińska. Mazowsze pozostawało w orbicie wpływów kościelnych Wielkopolski. Południe dzielnic było częścią archidiecezji gnieźnieńskiej, a Warszawa przynależała do diecezji poznańskiej. Jedynie część na północ od Wisły stanowiła miejscowe biskupstwo ze stolicą w Płocku. Mazowsze sąsiadowało z Kujawami, z ziemią łęczycką oraz Małopolską. Północne rubieże Mazowsza wystawione były w XI, XII i XIII wieku na ataki Pomorzan, Prusów, Litwinów i Jaćwieży. Zagrożenie północnej granicy określało możliwości rozwojowe dzielnic. Dopiero po pokonaniu Prusów przez Krzyżaków i po zawarciu przez Polskę unii z Litwą oraz po odzyskaniu przez Królestwo Polskie ujścia Wisły możliwości rozwojowe Mazowsza uległy radykalnej zmianie.

Mazowsze odzyskało kontakt z Bałtykiem, powróciło na szlaki wymiany handlowej łączącej strefę czarnomorską z Toruniem i Gdańskiem. A po włączeniu do Korony zyskało centralne położenie na skrzyżowaniu dróg z Poznania do Wilna, z Wilna do Krakowa i z Lwowa do Gdańska. Podział dzielnic na województwa – płockie, rawskie i mazowieckie – odwzorowywał skomplikowaną historię rozbicia i inkorporacji, gdy Mazowsze od wieku XIV do XVI było lennem Korony z własną linią Piastów. Od połowy XVI wieku do kresu Pierwszej Rzeczypospolitej to jednak na Mazowszu znalazło się centrum polityczne kraju. W wyniku rozbiorów Mazowsze wraz z Warszawą przypadło Prusom, a tylko jego część południowo-wschodnia Austrii. Mazowsze w Księstwie Warszawskim to zaledwie 8-letni epizod. Po kongresie wiedeńskim w całości weszło w skład Królestwa Polskiego, a tym samym pod władzę rosyjskich imperatorów. Warszawa i Mazowsze wystąpiły na pierwszej linii w kolejnych zbrojnych konfrontacjach z rosyjskim najeźdźcą: w latach 1794, 1831, 1863–1864 i w roku 1920.

W polskiej literaturze historycznej zawsze obowiązywał podział Pomorza – dzielnic opartej o naturalną granicę akwenu morskiego – na Pomorze Zachodnie, zwane czasem Szczecińskim, i Pomorze Gdańskie. Pomorze Zachodnie obejmuje dorzecze dolnej Odry i wschodnią część zlewiska Zalewu Szczecińskiego oraz środkowy pas wybrzeża, ponad wododziałem Noteci i rzek samodzielnie uchodzących do Bałtyku, aż po Łebę. Pomorze Gdańskie wypełnia przestrzeń dorzecza dolnej Wisły, przez część badaczy bywa postrzegane jako obejmujące również zlewisko Zalewu Wiślanego. Z historycznego punktu widzenia rozróżnienie obu dzielnic uzasadnione jest tym, że po 1138 roku osobno i odmiennymi drogami potoczyły się ich losy. Piastowie w X i XI wieku wielokrotnie dążyli do podboju obu dzielnic, stanowiących wraz z ujściami Odry i Wisły naturalne domknięcie polskiego terytorium od północy.

Dopiero Bolesławowi III Krzywoustemu udało się opanować te obszary, wcielić Pomorze Gdańskie oraz zhołdować ród Gryfitów i ich Pomorze Zachodnie, ciągnące się aż po Rugię. Polski władca objął schryścianizowane dzielnice biskupstwami posadowionymi w Polsce. Biskupstwo kujawskie we Włocławku kontrolowało Pomorze Gdańskie, a biskupstwo w Lubasz podlegało Pomorze Zachodnie. Nadzieje na trwałe uzależnienie nadbałtyckich dzielnic okazały się płonne. Rozbicie dzielnicowe

przyspieszyło utratę kontroli nad Pomorzem Zachodnim. Przejmując Ziemię Lubuską Brandenburgia konsekwentnie wdzierała się w przestrzeń wododziału Noteci i rzek samodzielnie uchodzących do Bałtyku, odcinając Wielkopolskę od bezpośredniego kontaktu z Pomorzem. Po wymarcu Gryfitów w XVII wieku Szczecin znalazł się pod kontrolą Szwecji, a w kolejnym stuleciu pod panowaniem Prus. Jednak Pomorze Zachodnie pozostawało przez kilka wieków w żywych relacjach gospodarczych ze swym odrzańskim dorzeczem i zapleczem – Wielkopolską oraz Śląskiem.

Z kolei Pomorze Gdańskie uległo ekspansji krzyżackiej i przez 157 lat pozostawało poza Królestwem Polskim. Jagiellonowie utrwaliли polską obecność nad Bałtykiem. Odzyskane Pomorze Gdańskie wraz z ziemią chełmińską i biskupim księstwem warmińskim w Koronie Polskiej stanowiły dzielnice o nazwie Prusy Królewskie. Była to najwyżej rozwinięta ekonomicznie prowincja Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Pozostała część państwa krzyżackiego, uzależniona od Polski (najpierw jako Prusy Zakonne, a następnie jako Prusy Książęce), weszła w unię z Brandenburgią i stworzyła Królestwo Pruskie. Dla Hohenzollernów Prusy Królewskie były dzielnicą o strategicznym znaczeniu – po rozbiorach znajdowały się w ich władztwie do 1918 roku. Odrodzona Polska odzyskała ziemię chełmińską i Pomorze Gdańskie, ale bez Gdańska, nie powiodły się próby odzyskania Warmii i Mazur. Gdańsk, podobnie jak w latach 1807–1815, choć w innych politycznie okolicznościach, pozostawał w okresie międzywojennym Wolnym Miastem. Obie dzielnice pomorskie, leżące u południowego wybrzeża Bałtyku, znalazły się w Polsce po 1945 roku.

Jerzy Bracisiewicz

Literatura:

- ♦ Joachim Lelewel, *Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, Warszawa 1814
- ♦ Zygmunt Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Warszawa 1903
- ♦ Wacław Nałkowski, *Materiały do geografii ziem dawnej Polski*, Warszawa 1918
- ♦ Franciszek Bujak, *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa 1925
- ♦ Władysław Semkowicz, *Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym Polski*, Kraków 1927
- ♦ Stanisław Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*, Kraków 1927
- ♦ Eugeniusz Romer, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów–Warszawa 1939
- ♦ Maria Kiełczewska, *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań 1946
- ♦ Karol Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat. Zarys geograficzno-historyczny*, Warszawa 1960
- ♦ Jan Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa 1569–1572*, Warszawa 1964
- ♦ Andrzej Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Warszawa 1987
- ♦ Jan Tyszkiewicz, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*, Warszawa 2003